

*Əli Şamil*

*Azərbaycan*

### **Türkmən şairi Telimxan**

Əsas gücünü hərbi sahəyə yönəldən Rusiya qısa vaxtda Avropanın ən işğalçı dövlətinə çevrildi. I Pyotrun vəsiyyətlərinə sadıq qalan Rus çarları qonşu dövlətləri zəiflətmək, sonra da hərbi güclə ələ keçirmək üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Müxtəlif fasilələrlə 30 ildən artıq davam edən müharibədən sonra Qafqaz işğal edildi. Lakin Qafqaz xalqları Rus işğalçılarına qarşı döyüşləri daha 30 il davam etdirdilər.

1813-cü ilin oktyabrın 24-də (noybrın 5-i). Gəncə yaxınlığındakı Gülüstən qalasında<sup>1</sup>, 1828-ci ilin fevralın 10 (22)-də Təbriz yaxınlığındakı Tükməncay kəndində<sup>2</sup> bağlanmış müqavilələr nəinki Azərbaycanı ikiye böldü, bölgənin əhalisini tarixi ən'ənəvi mədəniyyət mərkəzlərindən ayırdı. Uzun illər azərbaycanlılar dili bir, dini bir qardaşlarından ayrı düşdülər. Rusiya isə işğal altında saxladığı Azərbaycanda yeni bir mədəniyyət, yeni bir tarix formalaşdırmaq istəyirdi. Bu Azərbaycan xalqını öz kökündən ayırmağa xidmət edirdisə, başqa bir tərəfdən Rusiya vasitəsilə Avropaya çıxış sürətlə inkişaf edən Avropanı öyrənmə, tanıma Azərbaycanın özünün də inkişafına şərait yaradırdı.

Rusiyanın imperiya siyasətini onun xarabalıqları üzərində ucalan gənc Sovet İttifaqı da davam etdirdi. Üzdə qardaşlıqdan, bərabərlikdən dəm vurulsa da əməldə müstəmləkə altında olan xalqları parçalamaq, əritmək üçün yüzlərlə plan hazırlanıb həyata keçirilirdi. Xalqların elm, mədəniyyət xadimlərinə xaricdəki həmkarları ilə əlaqə saxlamaq

yasaqlanmışdı. Sovet İttifaqının tərkibində olan xalqların birbaşa əlaqəsi müxtəlif bəhanələrlə əngəllənirdi. Hər şey Moskvanın əli ilə, onun vasitəçiliyi ilə həll olunurdu. Belə ki, hətta Oğuz soyundan olan Azərbaycan türkləri və Türkmənlər bir-birylə Moskva vasitəsilə əlaqə saxlamalı idi. Orijinaldan tərcümədə yüksək qiymətləndirilsə də Türkmən yazıçı və şairlərinin rusca çap olunmuş əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsinə icazə verilirdi. Ötən 60-70 ildə bu xalqların əlifbasının zorakılığa üç dəfə dəyişdirilməsi onları bir-birindən ayrı salmağa xidmət edirdi. Belə bir çətin vəziyyətə salınmış mədəniyyət xadimləri öz tarixlərini, ədəbiyyatlarını geniş, müqayisəli öyrənə bilmirdilər.

İranda hakimiyyət başına fars şovinistlərinin gəlməsi də həm mədəni əlaqələrimizin inkişafına, həm də mədəniyyət araşdırılmasına ağır zərbə vurmuşdu. Ölkədə türkcə məktəblər bağlanmış, qəzet-jurnal, radio, televiziya, kino əngəllənmişdir.

İrticaçı şah rejiminin devrilməsi ölkədə milli məsələdə bir yumşalma yaratsa da xarici əlaqələrin yasaqlanması ümumi inkişafa ağır zərbə vurmuşdur. 1979-cu il İran İslam İnqilabından sonra ölkədə yaşayan türklər ana dillərində qəzet və jurnallar nəşr etməyə başladılar.<sup>3</sup> Düzdür bunların əksəriyyəti sonralar qapandı. Amma zehniyyətlər də öz təsirini göstərdi. Xalqımız ayıldı ki, bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, etnoqrafiyamızı bir sözlə özümüzü öyrənmə sür'ətimiz müasir elmi-texniki tərəqqi ilə ayaqlaşmır. Çox təəssüf ki, bu günə kimi Telimxan (1742/43—1829) kimi bir şair haqqında nəinki dərsliklərdə bilgi verilib, heç normal bir araşdırma, şe'rlər kitabı belə əldə yoxdur.

Telimxan haqqında elm aləminə ilk bilgi verən Əli Kamali (1944-1996) olmuşdur.<sup>4</sup> İran İslam Respublikasının Əraq ostanına (vilayətinə) daxil olan Savə şəhərinin yaxınlığındakı Bəndəmir kəndində doğulan Əli Əkbər oğlu Kamali Tehran

Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Ömrünün sonunadək Tehrandə vəkil işləyən Əli Kamali həm də ədəbiyyatşünas kimi tanınmışdır. İran qaynaqlarında “Orta İran türkləri”, “Savə türkləri” adlandırılan xalqın ədəbiyyatının, folklorunun elmi ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasında onun rolu əvəzsizdir. Tehrandə Türkcə və farsca nəşr olunan “Varlıq” jurnalının 1981-1989-cu il saylarında Ə.Kamalinin 20-dən çox araşdırması dərc edilib.<sup>5</sup>

XX yüzilliyin başlanğıcında Savə bölgəsində 729 kənddə türklər yaşamışdır<sup>6</sup> (hazırda həmin kənddə sayı 450-yə enib—Ə.Ş.). Ə.Kamali bu kəndlərdən 30-a yaxın dastan, ədəbiyyat tariximizə daxil olmamış 100-ə yaxın şairin şe’rini, atalar sözü, nağıl, bayatı və s. toplamışdır. Onun topladığı “Qərib və Şahsənəm”, “Tahir və Mirzə”, “Əsli Kərəm”, “Məhəmməd və Pəri”, “Həmrah” ,“Səyyad və Səadət”, “Duxarxanlı Abbas” və b. dastanlar indiyədək Türkiyədə, İranda, Azərbaycanda, Türkmənistanda və b. yerlərdə çap olunanlardan həcmcə böyükdür. “Koroğlu” dastanının qolları isə yeni variant kimi olduqca maraqlıdır.<sup>7</sup>

Əli Kamali toplayıb nəşrə hazırladığı əsərlər arasında Telimxan “Divanı”nın xüsusi yeri var. 10 min beyti əhatə edən “Divana” araşdırıcı kimi ön söz yazmış, şe’rlər də geniş işlədilən 5 minə yaxın ərəb və fars sözünün, eləcədə 5 min cinasın izahını vermişdir. Bu onu göstərir ki, türk xalqları ədəbiyyatında Telimxan qədər cinasa önəm verən ikinci bir sənətkarımız yoxdur.<sup>8</sup>

Telimxan ın həyat və yaradıcılığını dərindən araşdıran Ə.Kamali yazır: “Marağa Mızılqan (Nobəran) bəxşinin (rayon —Ə.Ş.) kəndlərindən birisidir ki, Telimxan bizim əziz qardaş və böyük şairirmiz o kənd əhlidir. Maraqlıdır onlar öz əsillərini türkmən sayarlar”.<sup>9</sup>

Bu fikri Telimxanın şe'rləri də təsdiqləyir. Məs.:

Bilənlər bilsin mən Telimxanam,  
Bilməyənlər bilsin, gövhərəm kanam.  
Sakini Mərağey, əslü Türkmanam.  
Gəzə -gəzə bu cahannan gəlirəm.

Yaxud:

Türkmən Tilim, belə qəmdən quruma  
Var getginən İstanbula Uruma,  
Tor qurmuşdum tərən gələ toruma,  
Tərən şikarı da sar olub mənə.<sup>10</sup>

yaxud:

Mömin puşışı qullandım,  
Yedim, içdim mən sullandım,  
Behiştə getdim mən dolandım,  
Türkmən Telimxan a mən döndüm.

Hətta Telimxan la deyişən Bayat Cəfər də ona

Məndən salam olsun Türkmən Tilimə,  
Haqqü şəriətdən gəl xəbər verim.<sup>11</sup>

—deyə müraciət edir.

Əli Kamalininin xalqdan topladığı rəvayətlərə görə Marağadakı türklər orta yüzilliklərdə orada yerləşmiş beş Türkmən qardaşın törəmələridir. O qardaşların birinin adı Asqin imiş. Telimxan da Asqin nəslindəndir. Atasının adı Temurxan, babasının adı isə Qaraxan imiş. 14-15 yaşlarında əmisi qızı Mehri xanıma vurulmasıyla şe'r söyləməyə başlayan Telimxan xalq arasında "haqq aşığı" kimi məşhurlaşır. Rəvayətə görə Mehri xanımı ona deyil, başqasına ərə vermişlər. Əri də söz-sovdan yaxa qurtarmaq üçün Mehrini də alıb Şiraz şəhərinə köçür. Telimxan da Şiraza gedir. 7 il orada "qaltaqsudluq" (dəvə çulu və at yəhəri düzəltmək Ə.Ş.) etməklə güzəranını tə'min edir və sevgilisinin udduğu havanı udduğu ilə təskinlik taparaq ona şe'rlər qoşur.

Ömrünün sonunadək Mehri xanım hara köçsə oraya köçən, orada yaşayan Telimxan ölüm ayağında sevgilisi yanına gəlməyənədək can vermir.<sup>12</sup> Ə.Kamali Telimxan ın tərcümeyi-halını dəqiqləşdirərkən sənədlərə və şairin şe'rlərinə istinad edir. Şe'rlərin birində Telimxan 60, başqa bir yerdə isə 90 yaşı olduğu söyləyir. Buna əsaslanan araşdırıcı şairin doxsan ildən çox ömür sürdüyü qənaətinə gəlir.

Telimxan ın mülk alqı-satqısı haqqında bağladığı müqavilədəki tarix isə hicri 1244 (miladi 1818/19) ildir. Araşdırıcı nəinki Telimxan ın doğum və ölüm tarixini müəyyənləşdirir həm də şairin nəvə-nəticələrinin siyahısını tərtib edir. Telimxan ın oğlu Qulamhüseynbəy, nəvəsi Qərərbəy, nəticəsi Muradxan, kötücəsi Türkmən Mahmud təxəllüsü ilə şe'rlər qoşan Mirzə Mahmud olduğunu göstərir. Mirzə Mahmudun oğlu Hüseyn də, oğulları Əhməd və Həsən sağ olduqlarını yazır.<sup>13</sup>

Telimxan ərüz vəznin müxtəlif bəhrələrində şe'r yazsa da yaradıcılığının əsasını heca vəznində yazılmış şe'rlər tutur. Lirik qoşmaları, gəraylıları, təcisləri, bayatıları ilə yanaşı ictimai-siyasi məzmunlu eləcə də didaktik (tərbiyəvi) şe'rləri də çoxdur. Onun poeziyasının tədqiqi, ayrı-ayrı janrlarda yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirməsi ayrı-ayrı elmi məqalənin, mə'ruzənin mövzusudur.<sup>14</sup>

Şerlərinin möhürbəndində əsasən Telimxan, Telimxan , Tellixan işlədib. Əli Kamaliyə görə bu saç, Tük anlamını verən Tel sözündəndir. Bu günün özündə də Telli adına Azərbaycanda rast gəlinir. XIX yüz ildə yaşamış Qaçaq Nəbinin (1854-96) döyüş dostlarından biri də Telli Qaradır.

Biz yalnız onu qeyd edəcəyik ki, Telimxan ın yaradıcılığı ilə tanışlıq ədəbiyyatımızda janrların yaranma tarixi ilə bağlı söylənilən bə'zi hökmlərə yenidən nəzər salıb dəyişməyi tələb edir. Məs: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının əksəriyyəti heca vəznində dodaqdəyməzi ilk dəfə Göycəli Aşəq Ələsgər (1821-1926) söylədiyini yazırlar. Aşiq Ələsgərdən 66 il) öncə doğulmuş Telimxan ın da dodaqdəyməzləri var. Özü də çox kamil nüsxələrdir. Məs:

Səyyad gəzər şikarının dağıyan,

Lala ağlar zari-giryan dağıyan,

Aşiq deyər dağıyan,

Qar əlləşir dağıyan

Eşqini çəkənnərin

Ciyərində dağıyan.

Aşiq deyər: həsrətiyənən, dağıyan

Aç zülfünü sinən üstə ağla da.<sup>15</sup>

Telimxan yaradıcılığındakı cığalı dodaqdəyməz təcislərin cığalarının 4 və 6 misralı nümunələrinə də rast gəlinir. Sənətkarlıq cəhətdən bitkin nümunələr onu göstərir ki, bunlar ilk qələm təcrübəsi, yə'ni şarini yeni axtarışından doğan, yeni yaranan nümunələr deyil. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Telimxan ın müasirləri və özündən əvvəl yaşamış şair və aşuqlar da dodaqdəyməzlər yaratmışlar. Çox təəssüf ki, hələlik onlar əlimizdə yoxdur.

Telimxan dilimizdəki sözlərin çox mə'nalılığından və səslərin ahəngindən məharətlə istifadə edərək sözlə musiqinin vəhdətinə nail olmuş əvəzsiz sənət inciləri yaratmışdır.

Məs:

Gül başımdan gül ağlımı gül aldı.

Gül qaşların, gül gözlərin, gül üzün.

Gül təklifi gül bizlərə gül etmə,

Gül, gedin siz gülşənindən gül üzün.

\*\*\*

Gül seyr edin, gül bağlarda gül dərin,

Gül bülüllər gül bəkləyib, gül dərin,

Gül eşqidir, gül dərmanı gül dərin,

Gül qəvvaslar, gül dəryada gül tərini.

Şair beş bəndlik şe'rdə "gül" sözünü ayrı-ayrı mənalarda 60 dəfə işlətmişdi.<sup>16</sup>

Telimxan ın ərəb əlifbası ilə yazılmış şe'rlərini bu gün Türkmən oxucusu Maxmudqulunun şe'rləri kimi, Azərbaycan oxucusu M.P.Vaqifin şe'rləri kimi asan oxuyur və özününkü sayır.

Rəhmətlik Əli Kamali böyük bir iş gördü. Telimxan ın şe'rlərin toplayıb nəşrə hazırladı. Çox təəssüf ki, əcəl ona aman vermədi. Telimxan “divanı”nı nəşr etdirib oxucularının ixtiyarına verə bilmədi. Yarımçıq qalmış bu iş elmi ictimaiyyətin diqqətindən kənar qalarsa bir neçə il sonra nəhəng bir xəzinəni itirdiyimizə təəssüflənməkdən başqa əlacımız qalmaz.

Ə.Kamali Telimxan la yanaşı həmin mühitdə yaşayıb-yaratmış, onlarla şairin də şe'rini toplayaraq nəşrə hazırlamağa çalışmışdır.

Telimxan soyundan olan XIX —XX yüzillikdə yaşamış Mirzə Mahmud da şe'rlərində Türkmən Mahmud ləqəbindən istifadə etmişdir.<sup>17</sup> Bütün bunlar onu göstərir ki, XI yüzillikdən başlayaraq qərbə doğru köç edən, iranda Qafqazda, Türkiyədə, hətta Balkanlarda məskunlaşan oğuzlar XX yüzilliyin başlanğıcınadək özlərini türkmən deyə təqdim etmişlər. Özünü türkmən adlandıran bu şairin şe'rlərindəki dil, üslub, ritm nəinki orta əsrlərdə yaşamış Türkmənistanlı şairlərin, hətta müasir Türkmən şairlərinin yaradıcılığında bir ortaqlıq var. Bu ortaqlıqları aşkarlamaq üçün yeni axtarışlar, yeni araşdırmalar gərəkdir.

Ədəbiyyat.

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 6-cı cild. Bakı, 1982.s.119.
2. Yenə orada, 9-cu cild. Bakı, 1986, s. 411.

3. Arazoğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. B. 2000, s.111-141.
4. Rəhmətlik Əli Kamali. Həyatı və yaradıcılığı (hazırlayan: h.M. Güneyli), Tehran, 1996.
5. “Varlıq” (Tehran) jurnalı, 1981-1989.
6. Əli Kamali. Qara buluddan çıxan ay (Telimxan ). “Varlıq” jurnalı, 1981, № 25, s.51.
7. Əli Hüseyn oğlu Şamil. Əli Kamali ilə üç görüş. “Bilgə” jurnalı, 1997, №16, s. 20
8. Əli Şamil. Tanıdığım insanlar. Bakı. 2000. S.103.
9. Əli Kamali. Qara buluddan çıxan ay (Telimxan ). “Varlıq” jurnalı, 1981, № 25, s.51.
10. Əli Şamil. Tanıdığım insanlar. Bakı. 2000. S.103.
11. Telimxan (hazırlayan: Yavur Akpınarlı). “Kardaş ədəbiyyətlər” jurnalı. Ərzurum. 1997, №39, s. 28-29
12. Əli Kamali. Qara Buluddan çıxan ay (Telimxan ). “Varlıq” (Tehran) jurnalı, 1981, №25, s. 52.
13. Yenə orada. S. 52-54.
14. Əli Kamalinin şəxsi arxivi. Tehran.
15. Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatının tədqiqləri. IX cild.
16. Şəxsi arxivimizdən.
17. Əli Kamali. Türkmən Mahmud. “Varlıq” jurnalı, 1981, №28-29, s. 55-59.

**Али Шамил**

**Азербайджан**

**Туркменский поэт Тилимхан.**

Бросив основные свои силы в усиление и укрепление военной базы, Россия превратилась в самую агрессивную и захватническую страну Европы. Российские цари, преданные заветам Петра I, пользовались любыми средствами для ослабления соседних государств и дальнейшим завоеванием их военных сил. После продолжавшейся с определенными перерывами тридцатилетней войны был захвачен Кавказ, но народы Кавказа продлили войну еще на тридцать лет воюя с русскими агрессорами.

Договора, заключенные 24 октября (5 ноября) 1813 года в близлежащей крепости Гююстан<sup>1</sup> к Гяндже и 10 (22) февраля 1928 года в близлежащей деревне к Табризу Туркменчае<sup>2</sup> не только разделили Азербайджан на две части, но и удалили традиционно исторические культурные центры от основного населения региона. Многие годы азербайджанцы были вынуждены разлучиться с братьями по вере языку. Россия же хотела захватив Азербайджан, создать для республики новую культуру и заново переделать ее историю.

Все служило тому, чтобы оторвать Азербайджан от своих корней.

Но присоединение северного Азербайджана к России вопреки всему имело и свои положительные стороны. Посредством России Азербайджан был приобщен к быстро развивающейся Европе и это благотворно влияло на его развитие.

Политику империи России продолжила страна, выросшая на ее развалинах — молодая страна Советов. Говоря на словах о братстве и равенстве Россия на самом деле претворяла в жизнь планы по разобщению народов, по их растворению. Было запрещено людям науки поддерживать какие-либо связи с коллегами из-за границы. Народам, входящим в состав Советского Союза запрещалось общаться с людьми из-за рубежа. Все решалось посредничеством, “руками” Москвы. Азербайджанские тюрки и тюркмены уходящие глубокими корнями к Огузцам вынуждены были поддерживать связь через Москву.

В мировой литературе имеется перевод с оригинала. Увы, произведения тюркменских писателей переводились на азербайджанский лишь после перевода этих произведений на русский. Замена трижды алфавита этих народов за последние 60-70 лет служила разобщению тюркоязычных народов. И естественно, что поставленные в такое сложное положение деятели культуры не могли многосторонне изучить их различия.

Приход к власти Ирана для персидских шовинистов было ударом для развития культурных взаимоотношений, а также литературных исследований. В стране закрылись школы на тюркском языке, газеты, журналы, радио, телевидение, кино реанимировались.

Хотя свержение шахского режима относительно и смягчило национальный вопрос, запрет на международные взаимоотношения лежал тяжким бременем на общем развитии.

После Ирано-исламской революции 1979 года турки, жившие в стране издают газеты на родном языке. Правда многие из них впоследствии закрылись<sup>3</sup>. Но все это имело силу воздействия. Народ наш понял, что скорость современного научно-технического развития не идет в ногу с изучением нашей истории, литературы, фольклора, этнографии, одним словом, изучением самих себя. К великому сожалению до сих пор литературоведение не обратилось к изучению такого поэта как Тилимхан: нет о нём сведений в учебниках, нет анализа его произведений, нет даже книги его стихов. Наука впервые получила сведения о Тилимхане у Али Кямали (1944-1996),<sup>4</sup> родившегося в деревне Бандамир, которая находилась недалеко от города Сава, и которая входила в свою очередь в остан (область) Эраг Иранской Исламской Республики. Али Акбер оглы Кямали окончил юридический факультет Тегеранского Университета. Работал адвокатом до последних дней своей жизни, Али Кямали был известен также как литературовед. Заслуга его огромна в изучении и доведении до научной общественности литературы и фольклора, так называемых иранских источников: “Средние — иранские турки”, “Саваинские турки”. В номерах за 1981-1989 годы журнала “Варлыг”, изданного в Тегеране, вышли в свет более 20-ти научных статей Али Кямали.<sup>5</sup>

В начале XX века турки проживали в 729 деревнях области Сава<sup>6</sup> (в данное время число этих деревень уменьшилось до 450 — А.Ш.). Из этих деревень Али Кямали собрал около 30-ти дастанов, стихотворений ста поэтов, не вошедших в историю литературы, а также пословицы, сказки, баяты и т-д. Собранные им дастаны — “Гариб и Шахсенем”, “Таир и Мирза”, “Асли — Керем”, “Магомед и Пери”, “Хамрах”, “Саййад и Саадат”, “Аббас Дурханский” и другие объемные дастаны, изданные на сегодняшний день в Турции, Иране, Азербайджане, Туркмении и в других регионах, представляют интерес как новый вариант, а также части (голлар) дастана “Кероглы”<sup>7</sup>.

Среди собранных и подготовленных для издания (но, к сожалению не изданных) произведений Али Кямали “Диван” Тилимхана занимает особое место. Али Кямали в качестве исследования написал предисловие к “Дивану”, состоящему из 10000 бейтов, дал разъяснение около 5 тысячам арабских и персидских слов, часто употребляемых в стихотворениях, а также 5 (пяти) тысячам джинасов (ъинас). Следует отметить, что в литературе тюркских народов нет второго такого художника как Тилимхан, который бы уделял столь важное место джинасу<sup>8</sup>.

Глубоко изучивший жизнь и творчество Тилимхана Али Кямали пишет: Марага одна из деревень Мызылканской (Ноберан) Бахши (район — А.Ш.) из которого родом наш родной брат и великий поэт. А Марагинцы считают своими корнями Туркменов<sup>9</sup>.

Эту мысль подтверждают стихи самого Тилимхана:

Билинляр билсин мян Тилимханам,  
Билмйянляр билсин, эюшъярм канам.  
Сакини мяраъай, ясли тиркманам.  
Эязя -эязя бу ьашаннан эялирям.

(Пусть знают все, что я Тилимхан

Пусть знают незнающие, что я дорогоценен  
Из мараги я, считаюсь тюркменом  
С любовью гуляю по этим местам.)

или:

Тцркмян тилим, бея гямдян гурума  
Вар этэинян Истанбула -Урума,  
Тор гурмушдум тярлан эяля торума,  
Тярлан шикары да сар олуб мяня.<sup>10</sup>

или же:

Мюмин пушиши гулландым,  
Йедим, ичдим мян сулландым,  
Бешиштя этдим мян доландым,  
Тцркмян Тилимхана мян дюндцм.

Даже Баят Джафар перекликался с ним в стихотворной форме (дейишмя), обращался к нему следующим образом:

Мяндян салам олсун Тцркмян Тилимя,  
Щагтц шяриятдян эял хябяр верим.<sup>11</sup>

(Приветствую я Туркмена Телима  
обращаясь к нему законами шариата)

По сведениям собранным Али Кямали у своего народа — турки из Марагов происходили из пяти туркменских родов - братьев, живших в Средние века. Одного из этих братьев звали Асты. Тилимкан как раз был из рода Асты. Отца Тилимкана звали Темурхан а деда Карахан. Влюбившись 14-15 летним юношей в свою двоюродную сестру — Мехри ханум — Тилимхан сочиняет стихи и приобретает у народа славу “ашуга правды”. По обстоятельству Мехри выдают замуж за другого и муж дабы избежать кривотолков переезжает в город Шираз. Тилимхан также переезжает в Шираз и приобретает успокоение души тем, что дышит тем же воздухом, что и Мехри ханум. Проживая в течении 7 лет благодаря “калбаксудству” влюбленная душа Тилимхана не успокаивается, посвящая стихи своей влюбленной.

До конца своих дней оставаясь преданным своей любви и переезжая туда, куда переезжает его возлюбленная Тилимхан так и покидает этот мир, не увидев в смертный час Мехри ханум у своего одра<sup>12</sup>.

А.Камали уточнил данные биографии Тилимхана основываясь не только на документы, но и на стихи поэта. В одних из стихов ему 80, в другом 90. Опираясь на эти стихи исследователь приходит к выводу, что Тилимхан прожил более 90 лет.

Договор, заключенный им по продаже своего имущества датируется. 1244 годом по хиджери (1818) 19 по миладии. Исследователь не только определяет дату его рождения и смерти, но и составляет список его детей и внуков. В списке сына его зовут Гуламгусейнбек, внука — Гариббек, правнука Мурадхан — внука-корня

Туркмен- Махмуд — поэт прозванного Мирза Махмудом. Али Кямали пишет также о том, что сын Мирза Махмуда Гусейн, а также внуки его Ахмед и Гасан живы.<sup>13</sup>

Основу творчества Тилимхана составляет “щеъа вязни”, хотя он писал и в разных формах “яруз вязни” наряду с лирическими гошма, герайлы, теджниси, баяты у него немало стихотворений общественно-политического, а также дидактического содержания.<sup>14</sup>

В своих стихотворениях, в строках, где обычно авторы указывают свои имена поэт называл себя по разному: Телимхан, Тилимхан, Теллихан. По Кямали в основе всех имен слово “тел” — что в переводе означает прядь волос. И сегодня мы встречаем в Азербайджане схожие имена, такие как Телли. Одного из друзей Качак Неби, жившего в XIX веке, звали Телли Кара.

Хотелось бы отметить, что биографию исследования творчества Тилимхана необходимо пересмотреть и изменить вывод по поводу истории возникновения литературных жанров. Например:

Сяййад эязяр шикарынын даыйнан,  
Лала аьлар зари-эрийан даыйнан,  
Ашыг дейяр даыйнан,  
Гар ялляшир даыйнан  
Ешгини чякяннярин  
Ъийяриндя даыйнан.  
Ашыг дейяр: щясрятийнян, даыйнан  
Ач эцлфцнц синян цстя аьла да<sup>15</sup>.

Большинство, литературоведов считают, что в “щеъа вязни” додаг даямяз впервые сочинения Гекчайлы Ашыг Алескер (1821- родившегося за 66 лет до Ашыга Алескера Тилимхана тоже имеются сочинения в том жанре. Экземпляры этих стихов достаточно совершенны. Например: у Тилимхана встречаются образцы 4 и 6 строчные “ъыналы додагдаямяз”. По совершенству мастерства этих стихов, чувствуется, что этот жанр не является новшеством поэта, новыми образами в поэзии. Очевидно, что и современники Тилимхана и поэты, жившие до него пользовались этим жанром, но увы их стихи не дошли до наших дней. Тилимхан мастерски пользуясь многозначностью слов и их созвучностью, достиг единства слова и музыки и создал незаменяемые жемчужины поэзии.

Эцл башымдан эцл аьлымы эцл алды.  
Эцл гашларын, эцл эюзлярин, эцл цзцн.

Эцл тьяклифи эцл бизляря, эцл етмя  
Эцл, эедин сиз эцлшняниндян эцл цзцн.

\*\*\*

Эцл сейр един, эцл баьларда эцл дярин,  
Эцл бцлбцлляр эцл бякляйиб, эцл дярин  
Эцл ешгидир, эцл дярманы эцл дярин.  
Эцл гявваслар, эцл дяряда эцл тярин.

Поэт в пятикуплетном стихотворении употребив слово “цвето” 60 раз, воспользовался разными значениями этого слова<sup>16</sup>.

Сегодня туркменский читатель воспринимает стихи Тилимхана, написанные на арабском языке также легко как стихи Махтумгулу, азербайджанский же читатель читает их также легко как и стихотворения М. П. Вагифа. Покатный Али Кямани собрав и напечатав стихи Тилимхана внес свою лепту в тюркоязычное литературоведение. К сожалению он не смог напечатать “диван”ы Тилимхана и представить их читателям. Оставленное на полпути научное исследование требует немедленного общественного внимания, иначе ученые могут потерять неоценимое сокровище.

Следует отметить, что А.Кямали наряду с Тилимханом стремится собрать и издать стихотворение десятка поэтов, живших в тот же период и в той же атмосфере.

Принадлежавший к роду Тилимханов и 4 года живший уже в XIX-XX столетиях Мирза Махмуд также в своих стихотворениях пользовался псевдонимом Туркмен Махмуд.<sup>17</sup> Все это лишний раз подтверждает, что кочевав, начиная с XI века в сторону (Запада) и обосновавшиеся в Иране, Кавказе, Турции, даже в Балканах, Огузы до начала XX века считали себя туркменами. Отсюда и схожесть языка, стиля, ритма поэта назвавшего себя Туркменом Махмуд не только с творчеством поэтов средних веков, но и с творчеством современных тюркских поэтов. А для изучения схожестей стилей, направлений, языка, ритма необходимы новые исследования тюркоязычной поэзии.

**Сноска:**

1. Азербайджанская Советская Энциклопедия. Т.6. Баку, 1982, с.119
2. Там же, Т.9. Баку, 1986, с. 411.
3. Аразоглы. “Краткая история Азербайджана”. Баку, 2000, с. 111-141.
4. Покойный Али Кямали. Ёишнь и творчество (подготовил: Х.М. Гюнейли), Тегеран, 1996.
5. Журнал “Варлыг” (Тегеран), 1981-1989.
6. Али Кямали. “Луна выходящая из черной тучи. (Тилимхан). Журнал “Варлыг”, 1981, № 25, с.51.

7. Али Гусейн оглы Шамил. “Три встречи с Али Камали”. Журнал “Билге”, 1997, №16, с. 20.
8. Али Шамил. Знакомые мне люди. Баку. 2000. С.103.
9. Али Кямали. “Луна выходящая из черной тучи. (Тилимхан). Журнал “Варлыг”, 1981, № 25, с.51.
10. Али Шамил. Знакомые мне люди. Баку. 2000. С.103.
11. Тилимхан (готовил: Явур Акпынарлы). Журнал “Кардаш едебийятлар”. Арзурум. 1997, №39, с. 28-29.
12. Али Кямали. “Луна выходящая из черной тучи. (Тилимхан). Журнал “Варлыг”, 1981, № 25, с.51.
13. Там же. с. 52-54.
14. Личный архив Али кямали. Тегеран.
15. Исследования Устного Народного творчество Азербайджана. IX том.
16. Из нашего личного архива.
17. Али Кямали. Туркмен Махмуд. Журнал “Варлыг” 1981, №28-29, с. 55-59.

Али Шамил

ст.науч. сотрудник Института

Литературы им Низами.

## Ashagıdakını Yuxarıdakılarla Tyutushdur

*Əli Şamil*

*Azərbaycan*

### *TÜRKMƏN ŞAIRİ TELIMXAN*

*Əsas gücünü hərbi sahəyə yönəldən Rusiya qısa vaxtda Avropanın ən işğalçı dövlətinə çevrildi. I Pyotrun vəsiyyətlərinə sadıq qalan Rus çarları qonşu dövlətləri zəiflətmək, sonra da hərbi güclə ələ keçirmək üçün hər vasitəyə əl aturdılar. Müxtəlif fasilələrlə 30 ildən artıq davam edən müharibədən*

sonra Qafqaz işğal edildi. Lakin Qafqaz xalqları Rus işğalçılarına qarşı döyüşləri daha 30 il davam etdirdilər.

1813-cü ilin oktyabrın 24-də (noybrın 5-i). Gəncə yaxınlığındakı Güllüstan qalasında<sup>1</sup>, 1828-ci ilin fevralın 10 (22)-də Təbriz yaxınlığındakı Tükmənçay kəndində<sup>2</sup> bağlanmış müqavilələr nəinki Azərbaycanı ikiye böldü, bölgənin əhalisini tarixi ən 'ənəvi mədəniyyət mərkəzlərindən ayırdı. Uzun illər azərbaycanlılar dili bir, dini bir qardaşlarından ayrı düşdülər. Rusiya isə işğal altında saxladığı Azərbaycanda yeni bir mədəniyyət, yeni bir tarix formalaşdırmaq istəyirdi. Bu Azərbaycan xalqını öz kökündən ayırmağa xidmət edirdisə, başqa bir tərəfdən Rusiya vasitəsilə Avropaya çıxış sürətlə inkişaf edən Avropanı öyrənmə, tanıma Azərbaycanın özünün də inkişafına şərait yaradırdı.

Rusiyanın imperiya siyasətini onun xarabalıqları üzərində ucalan gənc Sovet İttifaqı da davam etdirdi. Üzdə qardaşlıqdan, bərabərlikdən dəm vurulsa da əməldə müstəmləkə altında olan xalqları parçalamaq, əritmək üçün yüzrlərlə plan hazırlanıb həyata keçirilirdi. Xalqların elm, mədəniyyət xadimlərinə xaricdəki həmkarları ilə əlaqə saxlamaq yasaqlanmışdı. Sovet İttifaqının tərkibində olan xalqların birbaşa əlaqəsi müxtəlif bəhanələrlə əngəllənirdi. Hər şey Moskvanın əli ilə, onun vasitəçiliyi ilə həll olunurdu. Belə ki, hətta Oğuz soyundan olan Azərbaycan türkləri və Türkmənlər bir-birylə Moskva vasitəsilə əlaqə saxlamalı idi. Orijinaldan tərcümədə yüksək qiymətləndirilsə də Türkmən yazıçı və şairlərinin rusca çap olunmuş əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsinə icazə verilirdi. Ötən 60-70 ildə bu xalqların əlifbasının zorakılığa üç dəfə dəyişdirilməsi onları bir-birindən ayrı salmağa xidmət edirdi. Belə bir çətin vəziyyətə salınmış mədəniyyət xadimləri öz tarixlərini, ədəbiyyatlarını geniş, müqayisəli öyrənə bilmirdilər.

İranda hakimiyyət başına fars şovinistlərinin gəlməsi də həm mədəni əlaqələrimizin inkişafına, həm də mədəniyyət araşdırılmasına ağır zərbə vurmuşdu. Ölkədə türkcə məktəblər bağlanmış, qəzet-jurnal, radio, televiziya, kino əngəllənmişdir.

İrticaçı şah rejiminin devrilməsi ölkədə milli məsələdə bir yumşalma yaratsa da xarici əlaqələrin yasaqlanması ümumi inkişafa ağır zərbə vurmuşdur. 1979-cu il İran İslam İnqilabından sonra ölkədə yaşayan türklər ana dillərində qəzet və jurnallar nəşr etməyə başladılar.<sup>3</sup> Düzdür bunların əksəriyyəti sonralar qapandı. Amma zehniyyətlər də öz təsirini göstərdi. Xalqımız ayıldı ki, bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, etnoqrafiyamızı bir sözlə özümüzü öyrənmə sür'ətimiz müasir elmi-texniki

*tərəqqi ilə ayaqlaşmır. Çox təəssüf ki, bu günə kimi Telimxan (1742/43-1829) kimi bir şair haqqında nəinki dərsliklərdə bilgi verilib, heç normal bir araşdırma, şe'rlər kitabı belə əldə yoxdur.*

*Telimxan haqqında elm aləminə ilk bilgi verən Əli Kamali (1944-1996) olmuşdur.<sup>4</sup> İran İslam Respublikasının Əraq ostanına (vilayətinə) daxil olan Savə şəhərinin yaxınlığındakı Bəndəmir kəndində doğulan Əli Əkbər oğlu Kamali Tehran Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Ömrünün sonunadək Tehrandə vəkil işləyən Əli Kamali həm də ədəbiyyatşünas kimi tanınmışdır. İran qaynaqlarında “Orta İran türkləri”, “Savə türkləri” adlandırılan xalqın ədəbiyyatının, folklorunun elmi ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasında onun rolu əvəzsizdir. Tehrandə Türkcə və farsca nəşr olunan “Varlıq” jurnalının 1981-1989-cu il saylarında Ə.Kamalinin 20-dən çox araşdırması dərc edilib. 5*

*XX yüzilliyin başlanğıcında Savə bölgəsində 729 kənddə türklər yaşamışdır<sup>6</sup> (hazırda həmin kənddə sayı 450-yə enib-Ə.Ş). Ə.Kamali bu kəndlərdən 30-a yaxın dastan, ədəbiyyat tariximizə daxil olmamış 100-ə yaxın şairin şe'rini, atalar sözü, nağıl, bayatı və s. toplamışdır. Onun topladığı “Qərib və Şahsənəm”, “Tahir və Mirzə”, “Əsli Kərəm”, “Məhəmməd və Pəri”, “Həmrəh”, “Səyyad və Səadət”, “Duxarxanlı Abbas” və b. dastanlar indiyədək Türkiyədə, İranda, Azərbaycanda, Türkmənistanda və b. yerlərdə çap olunanlardan həcmcə böyükdür. “Koroğlu” dastanının qolları isə yeni variant kimi olduqca maraqlıdır.<sup>7</sup>*

*Əli Kamali toplayıb nəşrə hazırladığı əsərlər arasında Telimxan “Divanı”nın xüsusi yeri var. 10 min beyti əhatə edən “Divana” araşdırıcı kimi ön söz yazmış, şe'rlər də geniş işlədilər 5 minə yaxın ərəb və fars sözünün, eləcədə 5 min cinasın izahını vermişdir. Bu onu göstərir ki, türk xalqları ədəbiyyatında Telimxan qədər cinasa önəm verən ikinci bir sənətkarımız yoxdur.<sup>8</sup>*

*Telimxan ın həyat və yaradıcılığını dərinlənən araşdıran Ə.Kamali yazır: “Marağa Mızılqan (Nobəran) bəxşinin (rayon -Ə.Ş.) kəndlərindən birisidir ki, Telimxan bizim əziz qardaş və böyük şairimiz o kənd əhlidir. Maraqlıdır onlar öz əsillərini türkmən sayarlar”.<sup>9</sup>*

*Bu fikri Telimxanın şe'rləri də təsdiqləyir. Məs.:*

*Bilənlər bilsin mən Telimxanam,*

*Bilməyənlər bilsin, gövhərəm kanam.*

*Sakini Mərağey, əsli Türkmanam.*

*Gəzə -gəzə bu cahannan gəlirəm.*

*Yaxud:*

*Türkmən Tilim, belə qəmdən quruma*

*Var getginən İstanbula Uruma,*

*Tor qurmuşdum tərən gələ toruma,*

*Tərən şikarı da sar olub mənə.10*

*yaxud:*

*Mömin puşışı qullandım,*

*Yedim, içdim mən sullandım,*

*Behiştə getdim mən dolandım,*

*Türkmən Telimxan a mən döndüm.*

*Hətta Telimxan la deyişən Bayat Cəfər də ona*

*Məndən salam olsun Türkmən Tilimə,*

*Haqqü şəriətdən gəl xəbər verim.11*

*-deyə müraciət edir.*

*Əli Kamalininin xalqdan topladığı rəvayətlərə görə Marağadakı türklər orta yüzilliklərdə orada yerləşmiş beş Türkmən qardaşın törəmələridir. O qardaşların birinin adı Asqin imiş. Telimxan da Asqin nəslindəndir. Atasının adı Temurxan, babasının adı isə Qaraxan imiş. 14-15 yaşlarında əmisi qızı Mehri xanıma vurulmasıyla şe'r söyləməyə başlayan Telimxan xalq arasında "haqq aşığı" kimi məşhurlaşır. Rəvayətə görə Mehri xanımı ona deyil, başqasına əvə vermişlər. Əri də söz-sovdan yaxa qurtarmaq üçün Mehrini də alıb Şiraz şəhərinə köçür. Telimxan da Şiraza gedir. 7 il orada "qaltaqsudluq" (dəvə çulu və at yəhəri düzəltmək Ə.Ş.) etməklə güzəranını tə'min edir və sevgilisinin udduğu havanı udduğu ilə təskinlik taparaq ona şe'rlər qoşur.*

*Ömrünün sonunadək Mehri xanım hara köçsə oraya köçən, orada yaşayan Telimxan ölüm ayağında sevgilisi yanına gəlməyənədək can vermir.12 Ə.Kamali Telimxan ın tərcümeyi-halını dəqiqləşdirərkən sənədlərə və şairin şe'rlərinə istinad edir. Şe'rlərin birində Telimxan 60, başqa bir yerdə isə 90 yaşı olduğu söyləyir. Buna əsaslanan araşdırıcı şairin doxsan ildən çox ömür sürdüyü qənaətinə gəlir.*

*Telimxan ın mülk alqı-satqısı haqqında bağladığı müqavilədəki tarix isə hicri 1244 (miladi 1818/19) ildir. Araşdırıcı nəinki Telimxan ın doğum və ölüm tarixini müəyyənləşdirir həm də şairin nəvə-nəticələrinin siyahısını tərtib edir. Telimxan ın oğlu Qulamhüseynbəy, nəvəsi Qəribbəy, nəticəsi Muradxan, kötücəsi Türkmən Mahmud təxəllüsü ilə şe'rlər qoşan Mirzə Mahmud olduğunu göstərir. Mirzə Mahmudun oğlu Hüseyn də, oğulları Əhməd və Həsən sağ olduqlarını yazır.13*

*Telimxan əruz vəznin müxtəlif bəhrələrində şe'r yazsa da yaradıcılığının əsasını heca vəznində yazılmış şe'rlər tutur. Lirik qoşmaları, gəraylıları, təcnisləri, bayatıları ilə yanaşı ictimai-siyasi məzmunlu eləcə də didaktik (tərbiyəvi) şe'rləri də çoxdur. Onun poeziyasının tədqiqi, ayrı-ayrı janrlarda yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirməsi ayrı-ayrı elmi məqalənin, mə'ruzənin mövzusudur.14*

*Şerlərinin möhürbəndində əsasən Telimxan, Telimxan , Tellixan işlədib. Əli Kamaliyə görə bu saç, Tük anlamını verən Tel sözündəndir. Bu günün özündə də Telli adına Azərbaycanda rast gəlinir. XIX yüz ildə yaşamış Qaçaq Nəbinin (1854-96) döyüş dostlarından biri də Telli Qaradır.*

*Biz yalnız onu qeyd edəcəyik ki, Telimxan ın yaradıcılığı ilə tanışlıq ədəbiyyatımızda janrların yaranma tarixi ilə bağlı söylənilən bə'zi hökmlərə yenidən nəzər salıb dəyişməyi tələb edir. Məs: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının əksəriyyəti heca vəznində dodaqdəyməzi ilk dəfə Göycəli Aşəq Ələsgər (1821-1926) söylədiyini yazırlar. Aşiq Ələsgərdən 66 il) öncə doğulmuş Telimxan ın da dodaqdəyməzləri var. Özü də çox kamil nüsxələrdir. Məs:*

*Səyyad gəzər şikarının dağıtnan,*

*Lala ağlar zari-giryan dağıtnan,*

*Aşiq deyər dağıtnan,*

*Qar əlləşir dağıtnan*

*Eşqini çəkənnərin*

*Ciyərində dağıtnan.*

*Aşıq deyər: həsrətiynən, dağıtnan*

*Aç zülfünü sinən üstə ağla da.15*

*Telimxan yaradıcılığındakı cığalı dodaqdəyməz təcislərin cığalarının 4 və 6 misralı nümunələrinə də rast gəlinir. Sənətkarlıq cəhətdən bitkin nümunələr onu göstərir ki, bunlar ilk qələm təcrübəsi, yə'ni şarini yeni axtarışından doğan, yeni yaranan nümunələr deyil. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Telimxan ın müasirləri və özündən əvvəl yaşamış şair və aşuqlar da dodaqdəyməzlər yaratmışlar. Çox təəssüf ki, hələlik onlar əlimizdə yoxdur.*

*Telimxan dilimizdəki sözlərin çox mə'nahlığından və səslərin ahəngindən məharətlə istifadə edərək sözlə musiqinin vəhdətinə nail olmuş əvəzsiz sənət inciləri yaratmışdır.*

*Məs:*

*Gül başımdan gül ağlını gül aldı.*

*Gül qaşların, gül gözlərin, gül üzün.*

*Gül təklifi gül bizlərə gül etmə,*

*Gül, gedin siz gülşənindən gül üzün.*

\*\*\*

*Gül seyr edin, gül bağlarda gül dərin,*

*Gül bülbüllər gül bəkləyib, gül dərin,*

*Gül eşqidir, gül dərmanı gül dərin,*

*Gül qəvvaslar, gül dəryada gül tərin.*

*Şair beş bəndlik şe'rdə "gül" sözünü ayrı-ayrı mənalarda 60 dəfə işlətmişdi.16*

*Telimxan ın ərəb əlifbası ilə yazılmış şe'rlərini bu gün Türkmən oxucusu Maxmudqulunun şe'rləri kimi, Azərbaycan oxucusu M.P.Vaqifin şe'rləri kimi asan oxuyur və özününkü sayır.*

*Rəhmətlik Əli Kamali böyük bir iş gördü. Telimxan ın şe'rlərin toplayıb nəşrə hazırladı. Çox təəssüf ki, əcəl ona aman vermədi. Telimxan "divanı"nı nəşr etdirib oxucularının ixtiyarına verə*

*bilmədi. Yarımçıq qalmış bu iş elmi ictimaiyyətin diqqətindən kənar qalarsa bir neçə il sonra nəhəng bir xəzinəni itirdiyimizə təəssüflənməkdən başqa əlacımız qalmaz.*

*Ə.Kamali Telimxan la yanaşı həmin mühitdə yaşayıb-yaratmış, onlarla şairin də şe'rinə toplayaraq nəşrə hazırlamağa çalışmışdır.*

*Telimxan soyundan olan XIX -XX yüzillikdə yaşamış Mirzə Mahmud da şe'rlərində Türkmən Mahmud ləqəbindən istifadə etmişdir.<sup>17</sup> Bütün bunlar onu göstərir ki, XI yüzillikdən başlayaraq qərbə doğru köç edən, iranda Qafqazda, Türkiyədə, hətta Balkanlarda məskunlaşan oğuzlar XX yüzilliyin başlanğıcınadək özlərini türkmən deyər təqdim etmişlər. Özünü türkmən adlandıran bu şairin şe'rlərindəki dil, üslub, ritm nəinki orta əsrlərdə yaşamış Türkmənistanlı şairlərin, hətta müasir Türkmən şairlərinin yaradıcılığında bir ortaqlıq var. Bu ortaqlıq cəhətləri aşkarlamaq üçün yeni axtarışlar, yeni araşdırmalar gərəkdir.*

#### *Ədəbiyyat.*

*Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 6-cı cild. Bakı, 1982.s.119.*

*Yenə orada, 9-cu cild. Bakı, 1986, s. 411.*

*Arazoğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. B. 2000, s.111-141.*

*Rəhmətlik Əli Kamali. Həyatı və yaradıcılığı (hazırlayan: h.M. Güneyli), Tehran, 1996.*

*“Varlıq” (Tehran) jurnalı, 1981-1989.*

*Əli Kamali. Qara buluddan çıxan ay (Telimxan ). “Varlıq” jurnalı, 1981, № 25, s.51.*

*Əli Hüseyn oğlu Şamil. Əli Kamali ilə üç görüş. “Bilgə” jurnalı, 1997, №16, s. 20*

*Əli Şamil. Tanıdığım insanlar. Bakı. 2000. S.103.*

*Əli Kamali. Qara buluddan çıxan ay (Telimxan ). “Varlıq” jurnalı, 1981, № 25, s.51.*

*Əli Şamil. Tanıdığım insanlar. Bakı. 2000. S.103.*

*Telimxan (hazırlayan: Yavur Akpınarlı). “Kardəş ədəbiyyətlər” jurnalı. Ərzurum. 1997,№39, s.*

28-29

*Əli Kamali. Qara Buluddan çıxan ay (Telimxan ). “Varlıq” (Tehran) jurnalı, 1981, №25, s. 52.*

*Yenə orada. S. 52-54.*

*Əli Kamalının şəxsi arxivi. Tehran.*

*Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatının tədqiqləri. IX cild.*

*Şəxsi arxivimizdən.*

*Əli Kamali. Türkmən Mahmud. "Varlıq" jurnalı, 1981, №28-29, s. 55-59.*

Azerbaydjan

Turkmenskiy pogt Tilimxan.

*Brosiv osnovnie svoi silü v usilenie i ukreplenie voennoy bazi, Rossiä prevratilasđ v samuö aqressivnuö i zaxvatniçeskuö stranu Evropi. Rossiyskie üari, predannie zavetam Petra I, polğzovalisğ löbimi sredstvami dlä oslableniä sosednix qosudarstv i dalğneysim zavoevaniem ix voennix sil. Posle prodoljavşeyşä s opredelennimi pererivami tridüatiletney voynu bil zaxvaçen Kavkaz, no narodi Kavkaza prodlili voynu ehe na tridüatğ let voöä s russkimi aqressorami.*

*Doqovora, zaklöçennie 24 oktäbrä (5 noäbrä) 1813 goda v blijahey krepostğ Qölöstane1 k Qändje i 10 (22) fevralä 1928 goda v blizlejahey derevne k Tabrizu Turkmençae2 ne tolğko razdelili Azerbaydjan na dve çasti, no i udalili tradiüionno istoriçeskie kulğturnie üentri ot osnovnoqo naseleniä regiona. Mnoqie qodi azerbaydjanüi bili vinujdeni razluçitğşä s bratğämi po vere äziku. Rossiä je xotela zaxvativ Azerbaydjan, sozdatğ dlä respubliki novuö kulğturu i zanovo peredelatğ ee istoriö.*

*Vse slujilo tomu, çtobi otorvatğ Azerbaydjan ot svoix korney.*

*No prisoedinenie severnoqo Azerbaydjana k Rossii vopreki vsemu imelo i svoi polojitelğnie storoni. Posredstvom Rossii Azerbaydjan bil priobhen k bistro razvivaöheysä Evrope i gto blaqotvorno vliälo na eqo razvitie.*

*Politiku imperii Rossii prodoljila strana, viroşşää na ee razvalinax - molodaä strana Sovetov. Qovorä na slovax o bratstve i ravenstve Rossiä na samom dele pretvoräla v jiznğ planü po razobheniö narodov, po ix rastvoreniö. Bilo zaprehero lödäm nauki podderjivatğ kakie-libo sväzi s kolleqami iz-za qraniüi. Narodam, vxodähim v sostav Sovetskoqo Soöza zaprehalosğ obhatğşä s lödğmi iz-za rubeja. Vse reşalosğ posredniçestvom, "rukami" Moskvi. Azerbaydjanskie törki i törkmeni uxodähie qlubokimi kornämi k Oquzüäm vinujdeni bili podderjivatğ sväzğ çerez Moskvu.*

*V mirovoy literature imeetsä perevod s oriqinala. Uvi, proizvedeniä törkmenskix pisateley perevodilisğ na azerbaydjanskiy lişğ posle perevoda gtix proizvedeniy na russkiy. Zamena trijdi alfavita gtix narodov za poslednie 60-70 let slujila razobheniö törkoäziçnix narodov. İ estestvenno, çto postavlenne v takoe slojnoe polojenie deäteli kulğturi ne moqli mnoqostoronne izuçitğ ix razliçia.*

*Prihod k vlasti Īrana dlā persidskix šovinistov bilo udarom dlā razvitia kulʹturnix vzaimootnošeniy, a takje literaturnix issledovaniy. V strane zakriliš školi na törkskom əzike, qazeti, jurnali, radio, televidenie, kino reanemirovališğ.*

*Xotā sverjenje šaxskoqo rejima odnositelʹno i sməqçilo naüionalʹgñiy vopros, zapret na mejdunarodnie vzaimootnošenია lejāl təjkim bremenem na obhem razvitii.*

*Posle Īrano-islamskoy revolöüii 1979 goda törki, jivšie v strane izdaöt qazeti na rodnom əzike. Pravda mnoqie iz nix vposledstvii zakrilišğ<sup>3</sup>. No vse gto imelo silu vozdeystvia. Narod naš ponəl, çto skorostğ sovremennoqo nauçno-texniçeskogo razvitia ne idet v noqu s izuçeniem našey istorii, literaturi, folğklora, gtnoqrafii, odnim slovom, izuçeniem samix sebə. K velikomu sojaleniö do six por literaturovedenie ne obratilosğ k izuçeniö takogo pogta kak Tilimxan: net o nēm svedeniy v uçebnikax, net analiza eqo proizvedeniy, net daje kniqi eqo stixov. Nauka vpervie poluçila svedeniə o Tilimxane u Ali Kəmalı (1944-1996),<sup>4</sup> rodivşeqosə v derevne Bandamir, kitoraə naxodilasğ nedaleko ot qoroda Sava, i kitoraə vxodila v svoö oçeredğ v ostan (oblastğ) Graq Īranskoy Īslamskoy Respubliki. Ali Akber oqlı Kəmalı okonçil öridiçeskiy fakulğtet Teqeranskoqo Universteta. Rabotal advokatom do poslednix dney svoey jizni, Ali Kəmalı bil izvesten takje kak literaturoved. Zasluqa eqo oqromna v izuçenii i dovidenii do nauçnoy obhestvennosti literaturi i folğklora, tak nazivaemıx iranskix istoçnikov: “Srednie - iranskie törki”, “Savainskie törki”. V nomerax za 1981-1989 qodi jurnala “Varlıq”, izdannogo v Teqerane, višli v svet bolee 20-ti nauçnix statey Ali Kəmalı.<sup>5</sup>*

*V naçale XX veka törki projivali v 729 derevnəx oblasti Sava<sup>6</sup> (v dannoe vremə çislo gtix derevenğ umenğšilosğ do 450 - A.Ş.). İz gtix derevenğ Ali Kəmalı sobral okolo 30-ti dastanov, stixotvorenii sta pogtov, ne voşedşix v istoriö literaturi, a takje posloviüi, skazki, baəti i t-d. Sobrannie im dastanı - “Qarib i Şaxsenem”, “Tair i Mirza”, “Asli - Kerem”, “Maqomed i Peri”, “Xamrax”, “Sayyad i Saadat”, “Abbas Durxanskiy” i druqie obğemnie dastanı, izdannie na seqodnəşniy denğ v Turüüi, Īrane, Azerbaydjane, Turkmenii i v druqix regionax, predstavlaöt interes kak noviy variant, a takje çasti (qollar) dastana “Keroqlı”<sup>7</sup>.*

*Sredi sobrannıx i podqotovlennıx dlā izdaniə (no, k sojaleniö ne izdannıx) proizvedeniy Ali Kəmalı “Divan” Tilimxana zanimaet osoboe mesto. Ali Kəmalı v kaçestve issledovaniə napisal predislovie k “Divanu”, sostoəhemu iz 10000 beytov, dal razğəslenie okolo 5 tısəçam arabskix i persidskix slov, çasto*

*upotreblæmîx v stîxotvorenîax, a takje 5 (pæti) tîsæçam dîjinasov (cînas). Sleduet otmetitŭ, çto v literature tŭrkskîx narodov net vtorogo takogo xudojnîka kak Tilimxan, kotorîy bî udelæl stolŭ vajnoe mesto dîjinasu8.*

*Qluboko izuçivŭŭij jîznŭ i tvorçestvo Tilimxana Ali Kæmali piŭet: Maraqa odna iz derevenŭ Mîzîlkanskoy (Noberan) Baxŭi (rayon - A.Ŗ.) iz kotorogo rodom naŖ rodnoy brat i velikiy pogt. A Maraquinŭi ŭçitaŭt svoimi kornæmi Turkmenov9.*

*Gtu mîslŭ podtverjdaŭt stîxi samoqo Tilimxana:*

*Bilænlær bilsin mæn Tilimxanam,  
Bilmæyænlær bilsin, gövhæræm kanam.  
Sakini mæraŭæy, æsli tŭrkmanam.  
Gæzæ -gæzæ bu cahannan gæliræm.*

*(Pustŭŭ znaŭt vse, çto æ Tilimxan  
Pustŭŭ znaŭt neznaŭhie, çto æ dorogouenen  
Îz maraqi æ, ŭçitaŭsŭŭ tŭrkmenom  
S lŭbovŭŭŭ qulæŭ po gtim mestam.)*

*ili:*

*Tŭrkmen tilim, belæ qæmdæn quruma  
Var getginæn Îstanbula -Uruma,  
Tor qurmuŭdum tærlan gælæ toruma,  
Tærlan ŭikarî da sar olub mænæ.10*

*ili je:*

*Mŭmin puŭŭŭŭi qullandîm,  
Yedim, içdim mæn sullandîm,  
Behîŭtæ getdim mæn dolandîm,  
Tŭrkmen Tilimxana mæn dŭndŭm.*

*Daje Baät Djafar pereklikalsä s nim v stixotvornoy forme (deyişmä), obrahalsä k nemu sleduöhim obrazom:*

*Məndən salam olsun Türkmən Tilimə,*

*Haqqü şəriətdən gəl xəbər verim.<sup>11</sup>*

*(Privetstvuö ä Turkmena Telima*

*obrahaəsğ k nemu zakonami şariata)*

*Po svedeniäm sobrannim Ali Kəmalı u svoego naroda - turki iz Maraqov proisxodili iz pəti turkmenskix rodov - bratğev, jivşix v Srednie veka. Odnoqo ix gtix bratğev zvali Astı. Tilimkan kak raz bıl iz roda Astı. Otüa Tilimkana zvali Temurxan a deda Karaxan. Vlöbivşisğ 14-15 letnim önoşey v svoö dvoörnuö sestru - Mexri xanum - Tilimxan soçinæet stixi i priobretæe u naroda slavu “aşuqa pravdı”. Po obstoæteliğstvom Mexri vidaöt zamuj za druqoqo i muj dabı izbejatğ krivotolkov perezjaet v qorod Şiraz. Tilimxan takje perezjaet v Şiraz i preobretaet uspokoenie duşi tem, çto dışit tem je vozduxom, çto i Mexri xanum. Projivaä v teçenii 7 let blaqodarä “kalbaksudstvu” vlöblennaä duşa Tilimxana ne uspokaiwaetsä, posvähä stixi svoey vlöblennoy.*

*Do konüa svoix dney ostavaəsğ predannim svoey löbvi i perezjaä tuda, kuda perezjaet eqo vozlöblennaä Tilimxan tak i pokidaet gtot mir, ne uvidev v smertny ças Mexri xanum u svoego odra<sup>12</sup>.*

*A.Kaməli utoçnil dannie bioqrafii Tilimxana osnovivaəsğ ne tołğko na dokumentı, no i na stixi pogta. V odnix iz stixov emu 80, v druqom 90. Opiraəsğ na gti stixi issledovatelğ prixodit? K vivodu, çto Tilimxan projil bolee 90 let.*

*Doqovor, zaklöçenniy im po prodaje svoego imuhestva datiruetsä. 1244 qodom po xidjeri (1818) 19 po miladii. İssledovatelğ ne tołğko opredelæt datu eqo rojdeniä i smerti, no i sostavlæt spisok eqo detey i vnukov. V spiske sina eqo zovut Qulamquseynbek, vnuka - Qaribbek, pravnuka Muradxan - vnuka-kornä*

*Turkmen- Maxmud - pogta prozvannoqo Mirza Maxmudom. Ali Kəmalı pişet takje o tom, çto sin Mirza Maxmuda Quseyn, a takje vnuki eqo Axmed i Qasan jivi.<sup>13</sup>*

*Osnovu tvorčestva Tilimxana sostavlæet “heca væzni”, xotæ on pisal i v raznix formax “æruz væzni” narædu s liričeskimi qoşma, qeraylı, tedjnisi, baætı u neqo nemalo stixotvorenıy obhestvenno-političeskoqo, a takje didaktičeskoqo soderjaniæ.14*

*V svoix stixotvorenıax, v strokax, qde obiçno avtorı ukazıvaöt svoi imena pogt nazıval sebæ po raznomu: Telimxan, Tilimxan, Tellixan. Po Kæmali v osnove vsëx imen slovo “tel” - çto v perevode oznaçæt prædğ volos. İ seqodnæ mı vstreçaem v Azerbaydjane sxojie imena, takie kak Telli. Odnogo iz družey Kaçak Nebi, jivşeqo v XIX veke, zvali Telli Kara.*

*Xotelosğ bı otmetitğ, çto bioqrafiö issledovaniæ tvorčestva Tilimxana neobxodimo peresmotretğ i izmenitğ vivodu po povodu istorii vozniknoveniæ literaturnıx janrov. Naprimer:*

*Sæyyad gæzær şıkarının dağtynan,*

*Lala ağlar zari-gıryan dağtynan,*

*Aşıq deyær dağtynan,*

*Qar ællæşir dağtynan*

*Eşqini çækænnærin*

*Ciyærinde dağğtynan.*

*Aşıq deyær: hæsrætiynæn, dağtynan*

*Aç zülfünü sinæn üstæ ağla da15.*

*Bolğşinstvo, literaturovedov sçitaöt, çto v “heca væzni” dodaq dæymæz vpervie soçineniæ Qekçaylı Aşıq Alesker (1821- rodıvşeqosæ za 66 let do Aşıqı Aleskera Tilimxana toje imeötsæ soçineniæ v tom janre. Gkzempları gtıx stıxov dostatoçno soverşenni. Naprimer: u Tilimxana vstreçaötsæ obrazüi 4 i 6 stroçnie “cınalı dodaqdæymæz”. Po soverşenstvu masterstva gtıx stıxov, çuvstvuetsæ, çto gtot janr ne ævlætsæ novşestvom pogta, novimi obrazami v pogzii. Oçevıdno, çto i sovremenniki Tilimxana i pogti, jivşie do neqo polğzovalışğ gtım janrom, no uvı ix stıxi ne doşlı do naşıx dneı. Tilimxan masterski polğzuæsğ mnoqoznaçimostğö slov i ix sozvuçnostğö, dostıq edinstva slova i muzıki i sozdal nezamenıme jemçujını pogzii.*

*Gül başımdan gül ağlını gül aldı.  
Gül qaşların, gül gözlərin, gül üzün.  
Gül təklifi gül bizlərə, gül etmə  
Gül, gedin siz gülşənindən gül üzün.*

*\*\*\**

*Gül seyr edin, gül bağlarda gül dərin,  
Gül bülbüllər gül bəkləyib, gül dərin  
Gül eşqidir, gül dərmanı gül dərin.  
Gül qəvvaslar, gül dəryada gül tərini.*

*Pogt v pətikupletnom stixotvorenii upotrebit slovo “üveto” 60 raz, vospolʒzovalsʔ raznymi  
znaçeniəmi gtoqo slova16.*

*Seqodnə turkmenskiy çitatelʒ vosprinimaet stixi Tilimxana, napisannie na arabskom əzike takje  
leqko kak stixi Məxtumqulu, azərbaydjanskiy je çitatelʒ çitəet ix takje leqko kak i stixotvorenia M. P.  
Vəqifə. Pokatniy Ali Kəmani sobrav i napeçatav stixi Tilimxana vnes svoö leptu v törkoəziçnoe  
literaturovedenie. K sojaleniö on ne smog napeçatatʒ “divan”ı Tilimxana i predstavitʒ ix çitateləm.  
Ostavlennoe na polputi nauçnoe isledovanie trebuet nemedlennoqo obhestvennoqo vnimaniə, inaçe  
uçenie moqut poterətʒ neoüenimoe sokrovihe.*

*Sleduet otmetitʒ, çto A.Kəmalı narədu s Tilimxanom stremitsʔ sobratʒ i izdatʒ stixotvorenie  
desətkə pogtov, jivşix v tot je period i v toy je atmosfere.*

*Prinadlejajšiy k rodu Tilimxanov i 4 qoda jivhiy uje v XIX-XX ctoletiāx Mirza Maxmud takje v svoix stixotvoreniāx polǵzovalsə psevdonimom Turkmen Maxmud.<sup>17</sup> Vse gto lišniy raz podtverjdaet, čto kočevav, načinaə s XI veka v storonu (Zapada) i obosnovavšiesə v Īrane, Kafkaze, Turüii, daje v Balkanax, Oquzi do načala XX veka sčitāli sebə turkmenami. Otsöda i sxojestǵ əzika, stilə, ritma pogta nazvavšego sebə Turkmenom Maxmud ne tolǵko s tvorčestvom pogtov srednix vekov, no i s tvorčestvom sovremennix törkskix pogtov. A dlə izučeniə sxojestey stiley, napravleniy, əzika, ritma neobxodimı novie issledovaniə törkoəzičnoy pogzii.*

**Snoska:**

*Azərbaydjanskə Sovetskə Gnüklopediə. T.6. Baku,1982, s.119*

*Tam je, T.9. Baku, 1986, s. 411.*

*Arazoqlı. "Kratkə istoriə Azərbaycanı". Baku, 2000, s. 111-141.*

*Pokoyntı Ali Kəmalı. Əiçnğ i tvorçestvo (podqotovil: X.M. Qöneyli), Teqeran, 1996.*

*Jurnal "Varlıq" (Teqeran), 1981-1989.*

*Ali Kəmalı. "Luna vıxodlhə iz çernoy tuçi. (Tilimxan). Jurnal "Varlıq", 1981, № 25, s.51.*

*Ali Quseyn oqlı Şamil. "Tri vstreçi s Ali Kamalı". Jurnal "Bilqe", 1997, №16, s. 20.*

*Ali Şamil. Znakomıe mne lödi. Bakı. 2000. S.103.*

*Ali Kəmalı. "Luna vıxodlhə iz çernoy tuçi. (Tilimxan). Jurnal "Varlıq", 1981, № 25, s.51.*

*Ali Şamil. Znakomıe mne lödi. Bakı. 2000. S.103.*

*Tilimxan (qotovil: Əvur Akpınarlı). Jurnal "Kardaş edebiyyətlar". Arzurum. 1997, №39, s. 28-29.*

*Ali Kəmalı. "Luna vıxodlhə iz çernoy tuçi. (Tilimxan). Jurnal "Varlıq", 1981, № 25, s.51.*

*Tam je. s. 52-54.*

*Liçniy arxiv Ali kəmalı. Teqeran.*

*İssledovaniə Ustnoqo Narodnoqo tvorçestvo Azərbaycanı. IX tom.*

*İz nışeqo liçnoqo arxıva.*

*Ali Kəmalı. Turkmen Maxmud. Jurnal "Varlıq" 1981, №28-29, s. 55-59.*

*Ali Şamil*

*st.nauç. sotrudnik İnstitutı*

*Literaturı im Nizami.*

